

Salkan Užićanin

Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli
salkan.uzicanin@gmail.com

PRIVREDNE PRILIKE U BOSNI I HERCEGOVINI TOKOM PRVOG SVJETSKOG RATA

Apstrakt: Prvi svjetski rat izazvao je veliki poremećaj u privrednom životu Bosne i Hercegovine. Naročite teškoće privredi stvarale su militarizacija određenog broja preduzeća, mobilizacija radno sposobnog stanovništva te bezobzirna rekvizicija. Uz to, privreda se suočila sa transportnim teškoćama, velikim poreskim nametima, gubitkom poslovnih veza, nedostatkom kredita, itd. Posljedice svega toga bile su smanjenje i zamiranje proizvodnje u privrednim granama koje nisu radile za vojne potrebe, što je uz ratna stradanja i razaranja pričinilo velike privredne gubitke.

Ključne riječi: Bosna i Hercegovina, Austro–Ugarska, privreda, poljoprivreda, stočarstvo, voćarstvo, industrija, banke, saobraćaj, proizvodnja, radna snaga, rekvizija, aprovizacija.

Abstract: The World War I (WWI) caused the major disturbance in the economic life of Bosnia and Herzegovina. Special difficulties to the economy were created by the militarization of certain number of enterprises, mobilization of the work force population, as well as the unscrupulous requisition. Besides the above mentioned, the economy coped with transportation difficulties, a number of taxation levies, losses of business connections, lack of loans, etc. Consequences of all of that were the downsizing and lull of the production in the economic branches which did not operate for the military needs, which in turn resulted not only in war destruction and devastation, but also in major economical losses.

Keywords: Bosnia and Herzegovina, Austria–Hungary, economy, agriculture, cattle breeding, fruit growing, banks, traffic, production, work force, requisition, planned acquisition.

Uvodne napomene

Bosanskohercegovačka privreda je tokom austrougarske uprave (1878–1918) doživjela preobražaj i modernizaciju. Međutim, prodor moderne privrede i razvoj industrije postepeno su uništavali stare zanate onemogućavajući im da se tehnički razvijaju i usavršavaju. Umjesto domaćih zanata, koji su sve više propadali i zaostajali, osnivana su velika industrijska preduzeća, koja su služila preradi sirovina za industrijski sektor Austrije i Ugarske.¹ Prekid starih trgovačkih veza, novi uvjeti poslovanja i dolazak neposredno nakon okupacije brojnih špekulanata iz Monarhije, doveli su do propadanja niza domaćih trgovačkih kuća. Do ponovnog snaženja i uzdizanja domaćih trgovaca na veliko dolazi početkom XX stoljeća, nakon što su se prilagodili novim poslovnim prilikama. Radilo se uglavnom o jevrejskim i srpskim trgovcima koji su vodili glavnu riječ u uvozno-izvoznoj trgovini. Muslimanski trgovci, pak, ostali su dosljedni starom, tradicionalnom načinu poslovanja, baveći se lokalnom trgovinom, koja je bila zahvaćena dubokom stagnacijom.²

Austrougarski privredni modernizam, međutim, nije u značajnijoj mjeri zahvatio poljoprivredni sektor u Bosni i Hercegovini, zbog čega je najznačajnija privredna grana ostala izrazito nerazvijena. Obrada zemlje i dalje je vršena na primitivan način, a ukupno stanje agrotehničkih sredstava bilo je na niskom nivou. Širom Bosne i Hercegovine u poljoprivredi je dominirala drvena ralica, a samo u sjevernim dijelovima zemlje gvozdeni plug. Zbog neznatne primjene umjetnog gnojiva, zastarjelog načina obrade zemlje, nedostatka stručne spreme i agrotehničkih sredstava,

¹ Arhiv Bosne i Hercegovine (dalje: ABH), Fond: Trgovinska komora NR BiH (dalje: TKBiH), K-1, omot br. 1. *Привредна политика Аустро-Угарске монархије у Босни и Херцеговини; Godišnji izveštaj Privremene radničke komore za Bosnu i Hercegovinu za 1922. godinu*, Sarajevo 1923, 9.

² Dževad Juzbašić, *Politika i privreda u Bosni i Hercegovini pod austrougarskom upravom*, Sarajevo 2002, 141-153.

zemljoradnici nisu uspijevali proizvesti neophodne količine žitarica, pa su velike količine žita neophodnog za prehranu stanovništva uvožene iz inostranstva.

Izbijanjem Prvog svjetskog rata Bosna i Hercegovina je postala neposredno ratno poprište, a njeni privredni i društveni resursi stavljeni su u funkciju vođenja rata. To je, uz ratna stradanja i razaranja, izazvalo ogroman poremećaj u privrednom životu zemlje.³

Privredni život u uvjetima rata

Ratno stanje i opća mobilizacija udaljili su veliki broj radno sposobnog stanovništva od njihovog posla. Nedostatak radne snage osjetili su, bez razlike, svi privredni subjekti, jer su njihovi interesi i međusobne veze bili tijesno povezani. Privredni svijet je ostao zatečen brzinom kojom je buknuo rat, zbog čega, duže vrijeme, svoje poslovne prilike nije uspio prilagoditi ratnim uvjetima privređivanja.

Početak ratnih djestava poljoprivreda u Bosni i Hercegovini nije imala značajnijih posljedica. Poljski radovi i žetva su prve ratne godine uglavnom uspješno završeni i pored nedostatka radne snage i tegleće marve. Nedostatak radne snage vlasti su riješile uvođenjem obavezne robe za žene i maloljetnike, koja je ostala na snazi za sve vrijeme rata. Na taj način u privredni život bio je uključen veliki broj

³ ABH, Fond: Građevinska direkcija Sarajevo (dalje: GDS), br. 1656/1920. Kotarski ured Rogatica Zemaljskoj vladi odjel za socijalnu politiku u Sarajevu, *Akcija oko novogradnje i popravka kuća i najpotrebitijih gospodarstvenih zgrada, uništenih ili oštećenih tokom ratnih događaja*, br. 2300/19, Rogatica, 14. maja 1919; Grupa autora, *Istorija saveza komunista Bosne i Hercegovine*, Knj. 1, Sarajevo 1990, 64; Ferdo Hauptmann, *Privreda i društvo Bosne i Hercegovine u doba austrougarske vladavine (1878–1918)*, u: *Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine*, II. dio, Knjiga LXXIX, Odjeljenje društvenih nauka, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1987, 203–204. Posljedice vojnih operacija vođenih u istočnoj Bosni i Hercegovini do jeseni 1915. godine bile su brojna izgorjela sela, napušteni domovi i brojni muhadžiri. Iz ovih krajeva izbjeglo je 42.218 osoba, a evakuirano 41.716 osoba.

žena i djece, čija eksploatacija u uvjetima ratne privrede ničim nije bila ograničena.⁴ Ukupna žetva najvažnijih žitarica 1914. godine bila je prilično dobra i iznosila je 5,655.330 metričkih centi (mtc). Izuzev roda pšenice, prinos ostalih žitarica bio je prilično dobar. Međutim, pojačane mjere vojne rekvizicije⁵ ubrzo su prouzročile nedostatak žitarica.⁶ Prenošenjem ratnih operacija na prostor Bosne i Hercegovine stradala su granična područja duž srbijanske i crnogorske granice, a izvođenje poljskih radova bilo je otežano i u područjima koja su se nalazila u neposrednoj blizini borbenih operacija. Najteže posljedice na agrarnu proizvodnju, ipak, ostavili su pokreti vojnih kolona prema Srbiji kroz žitna područja Semberije i Posavine, te stacioniranje velikih vojnih efektiva u bijeljinskom kotaru. Evakuacija stanovništva sa tih prostora dodatno je pogoršala stanje, jer se priprema zemljišta za narednu godinu nije obavila.⁷ Pad agrarne proizvodnje, a posebno prinos krompira i grahorica, primarnih artikala ishrane, osjetile su se već 1915. godine. Prinos glavnih žitarica 1916. (2,799.760 mtc) bio je gotovo dvostruko manji u odnosu na 1914. godinu. Suša koja je zadesila Bosnu i Hercegovinu 1917. godine drastično je smanjila žetveni prinos, koji je zbog nerodice spao na 34,04 % (1,554.290 mtc) i dostizao jedva trećinu predratne proizvodnje.

Smanjena agrarna proizvodnja najjače se osjetila u prehrani stanovništva. Za odmjerenu kvotu (6 kg mjesečno u gradu, 10 na selu, a 12 kg za radnike na težim poslovima), odnosno prehranu

⁴ *Izvyěstaj o radu trgovačke i obrtničke komore za Bosnu i Hercegovinu od 1. juna do 31. decembra 1914*, Sarajevo 1915, 1.

⁵ Rekvizicija (lat.), prisilno oduzimanje imovine privatnih lica i privrednih organizacija (hrane, stoke, motornih vozila, građevinskog materijala, robe i sl.) u ratne svrhe. Oduzimanje imovine vojska je vršila uz odštetu u novcu ili davanje potvrde o preuzetim predmetima.

⁶ Bosna i Hercegovina u ratu. (Službeni podatci), *Glas slobode*, VIII, br. 32, Sarajevo, 24. 4. 1918, 1.

⁷ F. Hauptmann, *Privreda i društvo Bosne i Hercegovine*, 204.

stanovništva trebalo je 21.158 vagona žita, a godišnja proizvodnja iznosila je 10.807 vagona. Ostatak se morao uvesti iz Hrvatske i Ugarske, ali se ta količina iz niza razloga nije mogla namaknuti, radi čega je u nekim kotarevima, naročito u zapadnoj Bosni (Glamoč, Livno, Ključ) i u istočnoj Hercegovini (Bileća, Foča) došlo do težih nestašica brašna. Zbog nestašice brašna stanovništvo je za prehranu koristilo sjemensko žito, i pored najstrožijih naredbi vlasti da se žito za usjev strogo čuva.⁸ Glad, nestašica i loše zdravstvene prilike najviše su utjecali na djecu.⁹ Manjak hrane stanovništvo je pokušavalo nadomjestiti pojačanim klanjem stoke, što je uz rekviziciju ubrzalo pad stočnog fonda.¹⁰

Poseban problem kod prehrane stanovništva predstavljalo je rekviriranje raznih vrsta žita uz znatno niže cijene od prodajnih cijena uvezenog brašna. Na to je upozoravala Trgovačko obrtnička komora iz Sarajeva tražeći od Zemaljske vlade da izvrši usklađivanje cijena uvezenog brašna sa domaćim rekviriranim žitom.¹¹ Naročito visoke cijene brašna bile su prisutne u gradovima, gdje se od 1915. godine prodavalo uglavnom uvezeno brašno i to do jula 1916. godine brašno iz Rumunije, a od tada iz Ugarske. Cijene brašna ravnate su po kupovnim cijenama stranog brašna, kojima se još dodavao iznos od 4 % za prevoz, vreće i drugo.¹² Rekvirirano žito se

⁸ Bosna i Hercegovina u ratu, *Glas slobode*, 1.

⁹ Zbog velike nestašice hrane 1917. i 1918. godine djeca su iz pasivnih dijelova Bosne i Hercegovine slata na prehranu u Slavoniju. Opširnije o tome vidi u: Mina Kujović, *Život u pozadini velikog rata: neke mjere režima u Bosni i Hercegovini (1915–1918)*, *Gračanički glasnik*, God. XIX, br. 37, Gračanica 2014, 95–103.

¹⁰ ABH, TKBiH, K–1, omot br. 11. *Privredna politika Austro–Ugarske monarhije u BiH*.

¹¹ U Sarajevu je 1914. godine jedan kilogram bijelog brašna prodavan za 0,40 kruna, crnog za 0,32 K, dok je kilogram kukuruznog brašna koštao 0,26 K. (*Godišnji izvještaj Privremene radničke komore za BiH*, 14).

¹² Cijene ugarskog brašna u Sarajevu 1917. godine kretale su se prema sljedećem:

od 1915. godine usljed nerodice isključivo koristilo za prehranu seoskog stanovništva i za sjeme, zbog čega njegova cijena nije mogla utjecati na cijene uvezenog brašna u gradovima. Domaće brašno uopće nije dolazilo u bosanskohercegovačke gradove, osim Bijeljine, Bosanske Gradiške, Bosanske Dubice, Prnjavora i drugih gradova koji su se nalazili u privredno aktivnim kotarevima.¹³

Ratne neprilike, raseljavanje i slaba ishrana djelovali su na prirodni priraštaj stanovništva u Bosni i Hercegovini. Prema zvaničnoj statistici već je 1915. broj mrtvih prelazio je broj rođenih za 5.000 osoba, 1916. bilo je 39.228 rođenih, a 56.939 umrlih, dok je 1917. godine mortalitet za 15.132 osoba bio veći od nataliteta.¹⁴ Za vrijeme rata živote je izgubilo oko 360.000 osoba ili 19 % stanovništva. Od toga je samo od gladi umrlo 100.986 djece mlađe od 10 godina.¹⁵

Bosna i Hercegovina je po broju stoke u odnosu na njenu površinu do 1914. godine bila među vodećim zemljama u Evropi. Stanovnici su držali brojnu sitnu i krupnu stoku, a koristili su je pri

Vrsta brašna	Nabavna cijena loko Sarajevo uključivo 4% za centralu po kvintalu (q=100 kg)	Cijena gradske aprovizacije po kvintalu	Cijena trgovcima po kilogramu
	Sve cijene date su u krunama		
Brašno za hljeb	59,50	60	0,65
Brašno za kuhanje	78	79,50	0,85
Brašno za pecivo	157	160	1,65
Raženo brašno	84	85,50	0,91

Zapisnik redovite XXII. plenarne sjednice Trgovačke i obrtničke komore za Bosnu i Hercegovinu, držane 29. i 30. aprila 1918. u dvorani komore u Sarajevu, Sarajevo 1918, 27.

¹³ *Isto*, 26–27.

¹⁴ Bosna i Hercegovina u ratu, *Glas slobode*, 2.

¹⁵ Nusret Šehić, *Bosna i Hercegovina 1918–1925. Privredni i politički razvoj*, Sarajevo 1991, 47.

obradi zemlje, ishrani i trgovini. Kvalitet stoke bio je slab, zbog oskudice ishrane preko zime i nedostatka staja. Stočna hrana uglavnom se osiguravala s domaćih prirodnih livada, koje su davale, naročito u planinskim predjelima, sijeno dobrog kvaliteta.¹⁶ Međutim, godišnja proizvodnja stočne hrane ni u mirnodopsko vrijeme nije bila dovoljna za ishranu stoke, tako da je vršena velika restrikcija hrane, naročito u zimskom periodu. Usljed ratnih operacija i pustošenja došlo je do pada proizvodnje stočne hrane, što je uz rekviziciju umanjilo brojno stanje i kvalitet stoke. Nesrazmjerno veliki broj konja za vojničke svrhe uzet je iz Bosne i Hercegovine zbog čega je zemlja ostala bez neophodne tegleće marve. Pad stočnog fonda odrazio se i na agrarnu proizvodnju. Veliki broj goveda sa punom težinom i zrelih za klanje bio je rekviriran. Kako je rat odmicao i stočni fond smanjivao, vojne vlasti su rekvirirale stoku i u neuhranjenom stanju. Tako je 1918. godine za ishranu vršeno klanje stoke čiji prinos mesa nije iznosio ni 40 % žive vage. Meso je pri tome uzimano po nižim cijenama nego u ostalim dijelovima Monarhije. I rekvizicije kože i vune vršene su po znatno nižim cijenama nego drugdje u Monarhiji.¹⁷

Stočni fond je usljed bezobzirnog iskorištavanja na kraju rata bio značajno smanjen. Broj volova 1918. opao je sa 291.897 iz 1910. na 242.858, konja sa 221.981 na 153.412, ovaca sa 2,498.854 na 1,795.363, koza sa 1,392.565 na 633.310, a svinja sa 527.271 na 269.896. Od toga je za vojsku dato 150.731 goveče, 120.000 sitne stoke, 5.860 teladi i 26.190 svinja.¹⁸ Po privremenoj statistici iz 1919. u Bosni i Hercegovini bilo je ukupno 2,832.783, a 1910. godine 5,956.991 grlo stoke. Broj stoke opao je dakle, za 3,124.208

¹⁶ ABH, TKBiH, K-11, omot br. 9. *Privredne prilike u Bosni i Hercegovini.*

¹⁷ ABH, TKBiH, K-1, omot br. 11. *Privredna politika Austro-Ugarske monarhije u BiH.*

¹⁸ Bosna i Hercegovina u ratu, *Glas slobode*, 2.

grla ili 52,45%.¹⁹ Od toga je broj konja smanjen za 26%, goveda 19%, koza 53%, ovaca 35% i svinja za 62%.²⁰

Zapažanu ulogu u privrednom životu Bosne i Hercegovine tokom rata imalo je voćarstvo. I prije rata gajene su razne vrste voća. Najzastupljenije bile su šljive, jabuke, orasi, kruške, grožđe i trešnje. Ipak, najveći značaj imala je šljiva, jer je od nje ostvarivan najveći prihod. Jedina aktivna eksportna bilansa tokom rata bila je kod izvoza suhe šljive.²¹ Šljiva je tokom rata izvožena uglavnom na austrougarsko, a manjim dijelom i njemačko tržište.²² Sušne i nerodne 1917. godine jedan dio izvoza šljive iskorišten je za nabavku hrane. Od cjelokupno ostvarenog izvoza suhe šljive te godine bilo je izvezeno u Monarhiju 200 vagona, odakle je prema ugovoru trebalo kao kompenzacija da se uveze 415 vagona krompira iz Galicije i 200 iz Ugarske. Od toga je međutim, uvezeno samo 292 vagona iz Galicije i 94 iz Ugarske.²³

Neposredno po izbijanju rata dio industrijskih preduzeća u Bosni i Hercegovini obustavio je rad, jer je većina radne snage bila angažirana u vojsci ili na vršenju vojnih obaveza.²⁴ Jedan broj

¹⁹ Љ. Косиер, *Jugoslovenska privreda. Deo prvi: Босна и Херцеговина*, Београд–Загреб 1928, 62.

²⁰ Joso Lakatoš; Aco Despić, *Industrija Bosne i Hercegovine*, Zagreb 1924, 9; Ljubomir St. Kosier; Vasa, Ristić, *Vodeće institucije u nacionalnom bankarstvu Bosne*, Zagreb 1924, 79.

²¹ Bosna i Hercegovina u ratu, *Glas slobode*, 2. Prve ratne godine (1914) izvezeno je 2.267, naredne 1915. (2.901), 1916. (1.304), nešto manje 1917. (765) i 1918. godine 2.610 vagona suhe šljive. Jedan vagon težio je 10.000 kg. (Lj. Kosier, *Jugoslovenska privreda*, 62, 129).

²² Od izvoza u periodu od 1916. do 1918. godine Zemaljska banka Bosne i Hercegovina, koja je imala monopol na prodaju i izvoz suhe šljive, ostvarila je čistu zaradu od oko 2,500.000 kruna. (ABH, TK, K-1, omot br. 12. „*Sadašnje privredno stanje u BiH*“ predavanje održano na našoj konferenciji mira u maju 1919. god.).

²³ Bosna i Hercegovina u ratu, *Glas slobode*, 2.

²⁴ *Izveštaj o radu TOK za 1914*, 2.

preduzeća, pak, bio je militarizovan radeći pod vojnom upravom isključivo za potrebe vojske. I ona preduzeća koja su tokom rata uspjela održati proizvodnju imala su velike teškoće zbog nestašice radne snage, sirovina, održavanja mašina, otežanog transporta, a također i plasmana gotovih proizvoda.²⁵ Posebne probleme industriji stvarale su zabrane izvoza robe bez posebnih odobrenja vojnih vlasti.²⁶ Privredna malaksalost tokom rata naročito se osjetila u osnivanju novih industrijskih preduzeća.²⁷

Austrougarske vlasti su tokom rata posebnu pažnju posvetile eksploataciji rudnika svih vrsta, zbog čega su ih stavili pod vojnu upravu. Privredna aktivnost, naročito u rudnicima uglja i željeza, bila je intenzivirana nakon otklanjanja neposredne ratne opasnosti. Vojne vlasti su zbog pojačanih ratnih potreba 1916. godine pristupili jačoj eksploataciji rudnika. Povećali su broj radnika zaposlenjem jednog broj mobiliziranih rudara i ratnih zarobljenika, a otvoreno je i nekoliko novih rudnika.²⁸ To je rezultiralo povećanjem proizvodnje

²⁵ ABH, Fond: Ministarstvo trgovine i industrije Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca – Odjeljenje za Bosnu i Hercegovinu (dalje: MTI), K-16, br. 4526/1922.

²⁶ *Glasnik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu*, Godina 1914, Sarajevo 1914, 511–516.

²⁷ U periodu od 1914. do 1918. godine u Bosni i Hercegovini osnovano je 11 industrijskih preduzeća. Od toga su dva preduzeća osnovana prije izbijanja rata, odnosno u prvoj polovini 1914. godine, jedno 1916, četiri 1917. i četiri u 1918. godini. (Opširnije o industriji Bosne i Hercegovine u vrijeme Prvog svjetskog rata vidi u: Salkan Užičanin, *Industrija u Bosni i Hercegovini u vrijeme Prvog svjetskog rata*, *Glasnik arhivâ i arhivističkog udruženja Bosne i Hercegovine*, God. XLIII, Sarajevo 2013, 249–265).

²⁸ U rudnicima uglja bilo je 1913. zaposleno 2.669, a 1917. godine 4.529 radnika. Daleko značajniji porast bio je u rudnicima željeza gdje je 1913. bilo zaposleno 668, a 1917. godine 3.939 radnika, tj. oko šest puta više. Ovdje je potrebno napomenuti da je rudnik željezne rude u Ljubiji počeo sa radom 1916. godine, ali da to nije pravi razlog enormnog povećanja broja radnika, već angažiranje ratnih (uglavnom ruskih) zarobljenika u njima, radi forsiranja eksploatacija rudače neophodne za vojne potrebe. (Л. Косиер, *Босна и Херцеговина*, 194–195, 243, 265).

uglja neophodnog za vojne svrhe, prvenstveno željeznice i metalne industrije.²⁹ Usljed pojačanih potreba za željezom, vojne vlasti su jula 1916. godine, pored intenzivne eksploatacije rudnika željeza u Varešu, otpočele i sa eksploatacijom rude iz Ljubije.³⁰ Proizvodnja željeza naročito je intenzivirana u drugoj dekadi rata. Jedan dio izvađene rudače iz vareškog rudnika (3/5) prerađivala je topionica u Varešu, dok su ostatak, kao i cjelokupna proizvodnja rudnika u Ljubiji preko Broda i Metkovića, izvoženi u razne topionice Monarhije.³¹ Rudnici slane vode i solane u Tuzli tokom rata su skoro udvostručili produkciju.³² Kraj rata zatekao je rudnike u zapuštenom stanju, naročito u pogledu postrojenja. U svim rudnicima bez razlike

²⁹ АВН, ТКВiН, К-1, omot br. 12. „*Sadašnje privredno stanje u BiH*” predavanje održano na našoj konferenciji mira u maju 1919. god.; АВН, Fond: Pokrajinska uprava za Bosnu i Hercegovinu (dalje: PUBiH), prez. br. 6436/1923. Покрајинска управа за Босну и Херцеговину Делегацији Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца при Репарационој Комисији у Паризу, *Добра и својине у Босни и Херцеговини, на које треба примјенити чл. 208. Сен Жерменског односно чл. 191. Трианонског мировног уговора*, бр. 6436 през./1923, Сарајево, 6. 7. 1923.

³⁰ АВН, ТК ВiН, К-1, omot br. 11. *Privredna politika Austro-Ugarske monarhije u BiH; Opis državnih rudarskih preduzeća*, 23; Joso Lakatoš; Aco Despić, *Industrija Bosne i Hercegovine*, Zagreb 1924, 72; Kemal Hrelja, *Industrija Bosne i Hercegovine do kraja Prvog svjetskog rata*, Beograd 1961, 52.

³¹ Prve godine rata (1914) iz rudnika Vareš eksportovano je 667.570 kvintala (q) rudače, 1915. (480.587 q), 1916. (774.817 q) i 1917. godine 663.540 q. Od jula 1916. do kraja oktobra 1918. godine iz rudnika Ljubija otpremljeno je 381.372 tone rudače, od čega je 118.565 t (31,15%) otišlo u Austriju, a 262.506 t ili 68,85% za ugarske visoke peći. (Josu Lakatoš, *Privredni alamanah jugoslovenskog Lloyda*, Glava IV, Zagreb 1929, 30; J. Lakatoš; A. Despić, *Industrija Bosne i Hercegovine*, 75; АВН, ТКВiН, К-2. Генерални консул Черовић Краљевском министарству спољних послова (Консуларно-трговачко одељење) у Београду, бр. 5685/21, Беч, 10. јуна 1921.

³² *Opis državnih rudarskih preduzeća*, Direkcija državnih rudarskih preduzeća u Sarajevu, Sarajevo 1926, 26; Љ. Косиер, *Босна и Херцеговина*, 200; К. Hrelja, *Industrija Bosne i Hercegovine*, 57.

strojevi su bili zastarjeli i dotrajali, zbog čega je nakon rata bila nužna njihova obnova i završavanje.³³

Drvena industrija, kao najrazvijenija prerađivačka i eksportna industrijska grana u Bosni i Hercegovini, najviše je osjetila posljedice rata. U kontingentu izvezenog drveta u Italiju, koji je bio dopušten kao kompenzacija za uvoz životnih namirnica iz Italije u dvojnu Monarhiju do ulaska Italije u rat na strani sila Antante, sudjelovala je i Bosna i Hercegovina, ali je njen udio bio daleko ispod količina koje je ranije eksportovala.³⁴ Zamiranje građevinskih poslova u zemlji, te potpuna zabrana izvoza drveta u Italiju, koja je bila najvažnije eksportno područje, nepovoljno je djelovalo na rad drvne industrije. Restringiran način rada bio je izražen u velikim industrijskim preduzećima, dok je većina malih i srednjih preduzeća u potpunosti obustavila proizvodnju.³⁵ Koliko je rat razorno djelovao na drvenu industriju najbolje ilustruje podatak da je 1913. izvezeno 53.676 vagona drvenih proizvoda, a 1917. godine 21.902, odnosno 31.774 vagona ili 59,20% manje.³⁶

Proizvodnja bosanskohercegovačkih željezara u Varešu i Zenici od osnivanja do 1915. godine stalno je rasla. U nizu ratnih godina proizvodna sposobnost željezara znatno opada, „i to iz razloga, što su postojale velike poteškoće”, s kojima su se preduzeća borila „u pogledu nabavljanja materijala i radnih sila te saobraćajnih neprilika”.³⁷ Crna metalurgija je imala veliki pad proizvodnje sve do

³³ Срђа Ђокић, *Десет година привреде Краљевине Југославије*, Сарајево 1929, 161.

³⁴ *Izveštaj o radu TOK za 1914.*, 2.

³⁵ ABH, MTI, K-16, br. 4526/1922. *Izveštaji o industrijskim kapacitetima u Bosni i Hercegovini*.

³⁶ Lj. Kosier, *Jugoslovenska privreda*, 120.

³⁷ ABH, MTI, K-98, dok. br. 1182/1927. Dioničko društvo za industriju željeza Zenica. *Izveštaj za poslovnu godinu 1918, 1919. i 1920. podnešen na XX. redovitoj glavnoj skupštini po upravnom i nadzornom odboru, koji je imenovan po Zemaljskoj Vladi za Bosnu i Hercegovinu*.

1916. godine, od kada proizvodnja bilježi rast.³⁸ Međutim, za svo vrijeme rata bosanskohercegovačke željezare nisu dostigle predratni nivo proizvodnje.³⁹

Jedan broj tvornica hemijske industrije neposredno nakon izbijanja rata bio je militariziran, dok su druge, iako su činile osnovu za rad svih industrija, radile otežano. Najveće teškoće preduzećima koja nisu radila pod vojnom upravom, stvarali su česti saobraćajni zastoji, koji su otežavali nabavku potrebnih sirovina i prevoz gotove robe.

Tvornica amonijak sode iz Lukavca je zbog ratne konjunktore u periodu od 1914. do 1916. godine radila sa dobitkom, a od tada pa do kraja rata sa stalnim deficitom.⁴⁰ Uprava preduzeća je u nekoliko navrata tokom rata zbog nestašice sirovina i transportnih teškoća morala obustavljati rad tvornice.⁴¹

Bosansko d. d. za iskorišćavanje drveta iz Teslića po izbijanju rata proglašeno je ratnom fabrikom, nakon čega joj je za upravnika postavljen jedan oficir. Pod vojnom upravom tvornica je uglavnom proizvodila aceton, koji se upotrebljavao za pravljenje bezdimnog baruta, kao i za potrebe druge ratne industrije. Potrebe za barutom na

³⁸ Arhiv Srednjobosanskog kantona (dalje: ASBK), Fond: Željezara Zenica (dalje: ŽZ), Akta Skupština dioničara 1919–1923. *Izveštaj za poslovnu godinu 1918, 1919. i 1920. podnešen na XIX redovitoj glavnoj skupštini po upravnom i nadzornom odboru, koji je imenovan po Zemaljskoj Vladi za Bosnu i Hercegovinu.*

³⁹ *Izveštaj Privremene radničke komore za Bosnu i Hercegovinu za godine 1923. i 1924.*, Sarajevo, 1925, 12–13; Љ. Косиер, *Босна и Херцеговина*, 194, 195, 197, 199, 243.

⁴⁰ АВН, МТИ, К–43, br. 7293/1923; Ацо Деспић, *Занати, индустрија и трговина*, у: Група аутора, *Босна и Херцеговина*, Издала сарајевска секција удружења југославенских инжењера и архитекта, Сарајево 1922, 202–203.

⁴¹ Од 1. 8. 1918. године фабрика је у потпуности обуставила рад, јер није могла добити потребне количине угља и кокса који се увозио из Шлезије и Моравске. (АВН, МТИ, К–43, br. 7293/1923).

ratištima vremenom su se povećavale, zbog čega je vojna uprava 1917. godine izvršila proširenje fabrike.⁴²

Proizvodnja u Tvornici celuloze iz Drvara je zbog nedostatka radne snage i transportnih teškoća tokom rata opala na 1,48 % predratne, odnosno sa 1.348 (1913.) na 20 vagona celuloze 1918. godine.⁴³

Velika elektrohemijaska industrija „Bosansko d. d. za elektrinu” iz Jajca radila je tokom rata bez prekida, isključivo za ratnu industriju.⁴⁴ Krajem rata proizvodnja je bila skopčana sa velikim teškoćama, jer je tvornica prestala da radi za vojne potrebe. Nabavka sirovina bila je otežana, a izgubila je i ranije tržište i kupce, zbog čega je bila prinuđena da izvrši reorganizaciju prodaje.⁴⁵

Proizvodnja u rafineriji nafte Danica iz Bosanskog Broda izbijanjem rata znatno je opala zbog otežane nabavke sirove nafte iz Galicije.⁴⁶ Velikog utjecaja na pad proizvodnje imale su i saobraćajne prilike. Rafinerija je 1911. preradila 2.253 vagona sirove nafte, a 1915. godine svega 800 vagona. Stabilizacijom saobraćajnih prilika i nabavke sirovina produkcija preduzeća značajno je porasla.

⁴² АВН, МТИ, К–63, док. бр. 3334/1924; Ј. Лакатош; А. Деспић, *Индустрија Босне и Херцеговине*, 131–132.

⁴³ Миљивоје М. Савић, *Наша индустрија и занати. Њине основице, стање, односи, важност, путеви, прошлост и будућност*, Део I, Сарајево 1922, 212.

⁴⁴ АВН, МТИ, К–16, док. бр. 4526/1922. *Bosansko dioničarsko društvo za proizvodnju elektrine Jajce*.

⁴⁵ АВН, МТИ, К–5, док. бр. 908/1922. *Zapisnik XXI redovne glavne skupštine dioničara Bosansko Dioničarskog društva za Elektrinu, Jajce, održane 7. decembra 1920. u prostorijama Bosansko Industrijalne i Trgovačke Banke u Sarajevu u pet sati poslije podne*.

⁴⁶ Od osnivanja (1893) pa do 1903. godine rafinerija u Bosanskom Brodu uvozila je sirovu naftu iz Rusije i Rumunije, a od tada isključivo iz Galicije. (Миљивоје М. Савић, *Наша индустрија и занати. Њине основице, стање, односи, важност, путеви, прошлост и будућност*, Део III, Сарајево 1923, 93).

Tvornica je 1916. preradila 1.750, 1917. (1.153), a 1918. godine 1.180 vagona sirove nafte.⁴⁷

Prvi svjetski rat prekinuo je rad preduzeća za proizvodnju terpentina i kalafonija u Višegradu, koje je bilo vlasnik i tvornice kalafonija u Busovači. Međutim, vojska je 1916. godine preuzela cjelokupnu upravu i proizvodnju preduzeća, jer je kalafonij bio neophodan za ratne potrebe. Vojna uprava je produkciju preduzeća podigla na najviši nivo, jer je nabavka te vrste artikala od ranijih dobavljača (Sjedinjenih Američkih Država, Francuske i Grčke) usljed ratnih dešavanja bila presječena, a proizvodnja u drugim dijelovima Monarhije nije mogla zadovoljiti potrebe. Zbog toga je 1917. godine u Višegradu podignuta još jedna moderno uređena tvornica za ekstrakciju. Težište u radu tvornica vojna uprava je imala na preradi kalafonija, a glavni proizvod bio je prekaljeni kalafonij (Springharz) bez metalnih primjesa, koji je služio kao nadomjestak skupocjenom kopaluu. Krajem rata tvornička postrojenja preduzeća u Busovači bila su u potpunosti devastirana.⁴⁸

Tvornice sapuna tokom rata radile su smanjenim kapacitetom, iako je nestašica sapuna bila stalno prisutna.⁴⁹ Najveći problem tvornicama stvarao je nedostatak sirovina i radne snage.⁵⁰

Pojedine grane prehrambene industrije radile su početkom rata pod povoljnijim uvjetima, jer je konkurencija strane industrije bila nešto slabija. Mlinska industrija je usljed otežanih uvjeta uvoza ugarskog brašna imala bolji uspjeh.⁵¹ Sarajevski paromlin radio je

⁴⁷ *Isto*, 93.

⁴⁸ J. Lakatoš; A. Despić, *Industrija Bosne i Hercegovine*, 149.

⁴⁹ ABH, MTI, K-26, *Statistika 1922*; ABH, MTI, K-16, dok. br. 4526/1922; *Zapisnik redovite XXII. plenarne sjednice TOK BiH*, 30-31.

⁵⁰ U tvornici je prije Prvog svjetskog rata radilo 45, a tokom rata 28 radnika. (ABH, MTI, K-16, br. 4526/1922. *Izveštaji o industrijskim kapacitetima u Bosni i Hercegovini*).

⁵¹ *Izveštaj o radu TOK za 1914*, 3.

punim kapacitetom, a izrađeno brašno nije se izvozilo već je pokrivalo unutarnje potrebe zemlje.⁵² Usorska fabrika šećera, jedina te vrste u Bosni i Hercegovini, morala je u jesen 1914. godine obustaviti svoju proizvodnju, jer je fabrička zgrada bila rekvirirana za vojne svrhe.⁵³ Cijeli period rata šećerana je bila u funkciji vojne bolnice.⁵⁴ Pivare su na početku rata radile pod povoljnim uvjetima usljed povećanja broja vojnika u zemlji, zbog čega se i konzum piva znatno povećao.⁵⁵ Međutim, ratne prilike dovele su do poskupljenja ječma i slada, koji su nabavljani iz inostranstva, što je uz razna poreska opterećenja nepovoljno djelovalo na njihov rad.⁵⁶

Ratne prilike bile su teške i za duhansku industriju, koja se nalazila u vlasništvu državnog erara. Istina, tvornice duhana su raspolagale sa dovoljnim količinama domaće sirovine (duhana), što im je omogućavalo da tokom rata uz izvjesna restringiranja održe proizvodnju. Prodaja cigareta svih vrsta zbog oslabljene kupovne moći stanovništva znatno je opala, a intenzivirana potrošnja duhana.⁵⁷

Zamiranje građevinske djelatnosti tokom rata imalo je katastrofalne posljedice na rad građevinske industrije. Njena

⁵² АВН, МТИ, К-16, бр. 4526/1922. *Izveštaji o industrijskim kapacitetima u Bosni i Hercegovini.*

⁵³ *Izveštaj o radu TOK za 1914, 3.*

⁵⁴ А. Деспих, Занати, индустрија и трговина, 213.

⁵⁵ Прехранбена индустрија, *Народно јединство*, Илустровани званични аламанак – календар Дринске бановине за буџетску 1930/31. годину, Год. I, Сарајево 1930, 160.

⁵⁶ *Izveštaj o radu TOK za 1914, 3.*

⁵⁷ АВН, МТИ, К-16, бр. 4526/1922. *Izveštaji o industrijskim kapacitetima u Bosni i Hercegovini*; Ијас Хаџибеговић, *Развој радничког покрета у Тузли за вријеме Аустро-Угарске владавине (1878-1918)*, у: Група аутора, *Тузла у радничком покрету и револуцији*, Књ. 1, Тузла 1979, 59.

najrazvijenija grana, ciglarska industrija, radila je tokom rata djelimično od vremena do vremena, a veliki broj ciglana uopće nije radio.⁵⁸

Usljed bezobzirne rekvizicije radne snage od strane austrougarskih vlasti, mnoga preduzeća su s teškom mukom uspijevala održati proizvodnju.⁵⁹ Prema dostupnim podacima u vojsci je bilo angažirano preko 90 % vojno sposobnih muškaraca starosne dobi od 18 do 48 godina života.⁶⁰ Na adresu Zemaljske vlade u Sarajevu stizale su brojne žalbe privrednih subjekata za rješavanje ovog problema. Bosanskohercegovačko društvo za destilaciju drveta iz Teslića tražilo je od Vlade da interveniše kod vojnih vlasti kako bi prestala s praksom angažiranja radnika za vojne potrebe, jer je i civilna industrija imala obaveze po Zakonu o vanrednim privrednim mjerama u ratu,⁶¹ a nestašica radne snage bila je sve veća.⁶² Nedostatak radne snage tokom rata, naročito u industriji, potakao je Zemaljsku vladu da naredbom od 28. 11. 1917. godine zatraži od nižih organa vlasti da angažiraju radnu snagu u industriju, ali da pri tome vode računa i o interesima poljoprivrede. Analognu naredbu Vlada je izdala i 25. 2. 1918. godine, naređujući podređenim vlastima, “da sve one osobe, koje su voljne za rad, a ne mogu iz bilo kakvih razloga biti uposlene u [...] industrijskom

⁵⁸ Arhiv Tuzlanskog kantona (dalje: ATK), Fond: Rudnik Kreka (dalje: RK), fascikla 4, jedinica opisa 92; ABH, MTI, K-16, br. 4526/1922. *Mehanička ciglana Hrvatske centralne banke u Sarajevu.*

⁵⁹ *Hronologija radničkog pokreta Bosne i Hercegovine do 1941. godine*, Sarajevo 1971, 230.

⁶⁰ ABH, TKBiH, K-1, omot br. 11. *Privredna politika Austro-Ugarske monarhije u BiH.* U Bosni i Hercegovini je za austrougarsku vojsku mobilisano ili na razne načine stavljeno u vojnu službu 250.000–300.000 ljudi, tj. oko 15% njena ukupnog stanovništva. (Grupa autora, *Istorija Saveza komunista BiH*, 64).

⁶¹ Prema odredbama Zakona o vanrednim privrednim mjerama, Zemaljska vlada Bosne i Hercegovine dobila je ovlaštenja da svojom naredbom „odredi što treba za jačanje privrednog života, naročito težačke privrede, industrije, trgovine i obrta, i za aprovizioniranje naroda“. (*Glasnik zakona i naredaba za 1914*, 589).

⁶² *Hronologija radničkog pokreta Bosne i Hercegovine*, 230.

preduzeću njihovog oblasnog područja, bezodvlačno prijave obrtnom nadzorniku u Sarajevo”. Pri tome je isticala, “da kod toga ne dolaze samo strukovno osposobljeni industrijski radnici nego i obični nadničari u obzir”.⁶³ Dakle, Vlada je nastojala da u industrijska preduzeća zaposli osobe koje su namjeravale duži period raditi u industriji.

Saobraćaj u Bosni i Hercegovini u vrijeme rata prilagođavan je strateškim vojnim potrebama Monarhije. Učinak rata na cjelokupan promet u zemlji bio je vanredno jak, naročito neposredno nakon naređene mobilizacije i objave rata. U prvim ratnim sedmicama robni promet na zemaljskim željeznicama bio je gotovo potpuno obustavljen, a u ograničenom obimu dozvoljavao se samo za prijeko potrebne životne namjernice. Željeznički saobraćaj imao je i u mirnodopsko vrijeme, zbog nerazvijene putne infrastrukture i malog broja teretnih vozila, u privrednom životu Bosne i Hercegovine prvorazredan značaj. Tokom rata željeznica je bila i od izuzetnog vojnog značaja. To se odnosilo na sve željezničke pravce, a naročito na pruge u prifrontovskoj zoni, kao i one koje su se nalazile u pozadini.⁶⁴ Unutrašnji željeznički saobraćaj i sa Monarhijom bio je usljed ratnih prilika mnogo sporiji. Kapacitet prevežene robe prije rata bio je za cjelokupnu željezničku infrastrukturu u Bosni i Hercegovini neobično velik. Godine 1913. preveženo je 914.182 tone robe, a 1914. i 1915. godine 950.589 ili za 36.407 tona više.⁶⁵ Prevežena količina robe uglavnom je bila za vojne potrebe, jer su željeznice uglavnom vršile vojna prevoženja i transport za industriju koja je radila za vojsku. Ostatak privrednog svijeta bio je prinuđen da najveći dio robe, koji je dobavljan iz Monarhije i inostranstva, doprema putem pošte. Međutim, pošta nije mogla udovoljiti tako uvećanim zahtjevima jer nije raspolagala sa dovoljnim brojem

⁶³ *Zapisnik redovite XXII. plenarne sjednice TOK BiH*, 30.

⁶⁴ *Izveštaj o radu TOK za 1914,4–5.*

⁶⁵ *Izveštaj o privrednim prilikama i radu komore u 1929. godini*, Sarajevo 1930, 66.

poštanskih kola. S tim u vezi bila je prisiljena da od željeznice pozajmljuje tovarne vagone, a kako je i na željeznici vladao nedostatak vagona, to je promet poštanskim paketima bio mnogo sporiji.⁶⁶ Saobraćajne prilike vremenom su se poboljšavale, ali je primjenjivanje tzv. ratnog voznog reda nepovoljno djelovalo na privredne tokove, jer je otežavalo prevoz robe i dobavljanje sirovina. Prilagođavanje saobraćaja vojnim potrebama nauštrb privrede imalo je nesagledive štete, jer su ratna prevoženja u znatnoj mjeri bila iznenadna i neravnomjerna, što je rad željeznice činilo naročito teškim i složenim.

Pogoršane finansijske, ekonomske i političke prilike u zemlji i svijetu izazvane ratnim dešavanjima prekinule su osnivanje novih i otežale poslovanje postojećih banaka u Bosni i Hercegovini.⁶⁷ Finansijske prilike zbog poremećenih privrednih odnosa ne samo u zemlji nego i na međunarodnom planu bile su jako teške. Nepovjerenje je bilo opća pojava, a nabavka kredita koji su bili neophodni iznimno teška. Skučene kreditne mogućnosti i nabavka robe samo za gotovinu otežavali su poslovanje. Poseban problem stvarala je velika inflacija, usljed koje je vrijednost valute neprestano padala. Jača cirkulacije i promet novca javlja se od 1917. godine, kada se cjelokupan život, pa i privredni, prilagodio ratnim uvjetima rada. Međutim, vrijednost novca već je bila značajno umanjena zbog ogromne inflacije. Ipak, povećanje opticaja novca unosi određenu živost kod poslovnog svijeta i novčanih zavoda. Neke od banaka su čak pristupile povećanju dioničke glavnice, a došlo je do osnivanja i novih banaka.⁶⁸

⁶⁶ *Izveštaj o radu TOK za 1914, 4.*

⁶⁷ Ljubomir St. Kosier; Vasa Ristić, *Vodeće institucije u nacionalnom bankarstvu Bosne*, Zagreb 1924, 12.

⁶⁸ Tokom Prvog svjetskog rata otvorena je u Sarajevu samo filijala Hrvatske poljodjelske banke d. d. iz Zagreba, koja je preuzela Hrvatsku zadružnu banku d. d. iz Sarajeva, osnovanu 1910. godine. (Marko Marković, *Bankarstvo Bosne i*

Zanimljivo da je po izbijanju rata u oba dijela Monarhije došlo do pojačanog interesa za plasmanom finansijskog kapitala u Bosnu i Hercegovinu. Pri razmatranju mogućnosti i potreba daljeg ulaganja u bosanskohercegovačku privredu mađarski i austrijski poslovni krugovi nisu bili motivirani samo profilerskim već i političkim interesima. Motivacija je bila u vezi sa ratnim kombinatorikama na rješavanju jugoslavenskog pitanja u sklopu Monarhije. S tim u vezi, austrougarske vladajuće elite su svoje polje djelovanja usmjerile i na ekonomiju. Slabiji mađarski poslovni i politički krugovi nastojali su svoje interese i pretenzije prema Bosni i Hercegovini ojačati i izjednačiti sa austrijskim partnerima. U skladu s tim krajem 1915. godine izradili su plan po kojem su trebali pojačati plasman kapitala u bosanskohercegovačku privredu. Protagonisti plana smatrali su da bi sa ekonomskim osvajanjem bilo lakše proširiti mađarsku državnu ideju u Bosni i Hercegovini. Međutim, mađarski planovi, kao i ranije, kosili su se sa austrijskim interesima. Već 1916. godine austrijski poslovno-finansijski magnati, podržani od svojih političkih predstavnika, preduzimaju kontraakciju. Otpočeli su sa ispitivanjem i utvrđivanjem mogućnosti većeg plasmata austrijskog kapitala u bosanskohercegovačku privredu. Međutim, svi planovi političkih i poslovnih krugova iz oba dijela Monarhije ostali su u teorijskim okvirima, jer ratna dešavanja od 1917. godine nisu bila na njihovoj strani.⁶⁹

Rat je različito utjecao na rad bosanskohercegovačke trgovine i obrta u zavisnosti od posla kojim su se bavili. Trgovačka i obrtnička preduzeća koja su vršila proizvodnju, odnosno prodaju robe potrebne za ratne svrhe, imala su određenih poslovnih uspjeha, koji bi bili i veći da nije bilo čestih saobraćajnih smetnji i nestašice radne snage. Zanatske radnje, pak, koje nisu imale direktnog ili indirektnog

Hercegovine, u: Grupa autora, *Bosna i Hercegovina kao privredno područje*, Sarajevo 1938, 378).

⁶⁹ Luka Đaković, *Položaj Bosne i Hercegovine u austrougarskim koncepcijama rješenja jugoslovenskog pitanja 1914–1918*, Tuzla 1980, 75–80.

učešća u vojnim dobavama znatno više su trpile od posljedica rata. Naročitog utjecaja na poslovanje imala je smanjena kupovna snaga širih potrošačkih masa, koje su zbog nestašice novca nastojale u što većoj mjeri ograničiti svoje potrebe.⁷⁰

Osiguranje nesmetanog vođenja rata bio je prioritetni zadatak austrougarskih vlasti, zbog čega su već 3. 8. 1914. godine donijele Zakon o racioniranom i veoma ograničenom snabdijevanju stanovništva životnim namjernicama.⁷¹ Svi viškovi hrane su rekvirirani, a izvoz iz zemlje bio je zabranjen bez posebnih odobrenja vojnih vlasti. Nekontrolisan rast cijena artikala ishrane vlasti su pokušavale ograničiti određivanjem maksimalne cijene žitu i brašnu. Osnovu za to dao je Zakon od 7. 12. 1914. godine, kojim je Zemaljska vlada bila ovlaštena da shodno ratnih uvjetima preduzima neophodne mjere iz oblasti poljoprivrede, industrije, zanatstva, trgovine i snabdijevanja stanovništva.⁷² Posebnim Zakonom o aprovizaciji⁷³ stanovništva donijetim 29. 3. 1915. godine bilo je uređeno pitanje prometa žitom i brašnom.⁷⁴ Navedene mjere, međutim, nisu spriječile ratne špekulante da se bave neovlaštenom trgovinom. Šverc je dovodio do lančane trgovine, zbog čega su cijene životnih namirnica dostizale basnoslovne iznose i usložnjavale ionako teško stanje. Cijene pojedinih prehrambenih artikala su u periodu od 1913. do 1916. godine porasle za tri puta, a krajem rata čak za 350–2.300 % u odnosu na cijene istih artikala

⁷⁰ *Izveštaj o radu TOK za 1914, 2.*

⁷¹ *Isto, 19.*

⁷² *Glasnik zakona i naredaba za 1914, 589.*

⁷³ Aprovizacija (franc.), ograničeno ali garantirano snabdijevanje uglavnom živežnim namirnicama, najviše u vrijeme rata, ali i u miru kada je oskudica u prehrambenim artiklima, kada se zavodi njihovo racioniranje i dirigrirana raspodjela (distribucija).

⁷⁴ Grupa autora, *Istorija Saveza komunista BiH, 65.*

1914. godine. U slobodnoj prodaji i švercu bile su neuporedivo veće.⁷⁵

Rast cijena i nemilosrdna rekvizija na svim privrednim poljima opustošili su i seosku i gradsku privredu. Kako bi zaštitila i trgovce i potrošače, Zemaljska vlada je 30. novembra 1917. godine izdala posebnu naredbu po kojoj su trgovci za kupovinu i prodaju životnih namirnica morali od organa vlasti dobiti posebnu dozvolu. Podređeni organi vlasti su shodno navedenoj naredbi imali obavezu stalnog nadzora nad radnjama koje su se bavile prodajom tih artikala. Posebno su morali voditi računa da trgovci poštuju propise i zakone, naročito u dijelu koji se odnosio na visinu cijena i eventualnu lančanu trgovinu.⁷⁶ I obično građanstvo i radništvo je upozoravano na obavezu prijavljivanja organima vlasti trgovaca koji su neovlašteno dizali cijene ili skrivali robu.⁷⁷

Rat je naročito pogodio radnike i druge siromašne kategorije društva. Život stanovništva je, usljed ratnih stega, dnevnog poskupljivanja svih potreba za život i sve većeg nestajanja najnužnijih namirnica, iz dana u dan postojao sve teži. Dug i iscrpljujući rat doveo je do opće pauperizacije.⁷⁸ U takvim prilikama

⁷⁵ *Zapisnik redovite XXII. plenarne sjednice TOK BiH*, 27.

⁷⁶ *Isto*, 25.

⁷⁷ U apelu vlasti na građane da prijave nezaklonitosti trgovaca navedeno je, između ostalog, sljedeće: „Ni malo ne treba štediti one gulikože koji su [...] opljačkali džepove siromašnog naroda. Ujedno treba da paze i potrošači a i vlasti da se roba odmah ne posakriva i iz Sarajeva ne izveze. [...] O cenama svih artikala treba da se vodi tačan popis i da organi poglavarstva kontrolišu pijacu“. (Aprovizacija. Maksimalne cene za Sarajevo, *Glas slobode*, X, br. 3, Sarajevo 5. 1. 1920, 3).

⁷⁸ Dokumenti o stanju rudarskih radnika, *Glas slobode*, VIII, br. 24, Sarajevo 23. 3. 1918, 3. O teškom stanju u kojem se nalazilo stanovništvo u Bosni i Hercegovini u *Glasi slobode*, između ostalog, zabilježeno je sljedeće: „Radnici, koji se danas pate bez dovoljno hrane, traže da im se hrana poboljša. Oni traže da se nastavi aprovizaciona politika klasiranja cijena, da se uvogjenje jeftinijih cijena za radnike i sirotinju dalje razvija u Sarajevu i proširi na druga mjesta. Dalje su [...] govorili o slaboj prehrani seljaka [...]. Siromašni narod mnogo pati i zbog toga što nema odijela, rublja i sapuna, radi čega nastaje nečistoća i opasnosti zaraznih

položaj radnika bio je veoma težak, jer su radničke nadnice bile daleko manje od predratnih i rijetko su mogle osigurati egzistencijalne potrebe.⁷⁹ Nadnice nisu povećavane u onoj mjeri koliko su rasle cijene života, zbog čega je veliki broj porodica vodio ogorčenu borbu za preživljavanje.⁸⁰

Prvi svjetskih rat skoro u potpunosti je zaustavio izvoz, odnosno rad eksportne trgovine. Austro-Ugarska je tokom rata bila izolirana sa svih strana, zbog čega se bosanskohercegovački vanjski trgovinski saobraćaj vršio jedino u okvirima Monarhije, te manjim dijelom sa Njemačkom i Rumunijom.⁸¹ Samo male količine izvoza ostvarivale su drvena, hemijska i metalna, dok su sve druge industrijske grane bile upućene na podmirivanje potreba vojske i domaćeg stanovništva. Kako je rat odmicao promet i izvoz robe sve više je ograničavan, a rad cjelokupne privrede zavisio od skućenog domaćeg tržišta.⁸² I prije rata Bosna i Hercegovina je imala pasivnu trgovinsku bilansu sa drugim dijelovima Austro-Ugarske monarhije. Tako je trgovinska bilansa 1914. iznosila 108,000.000 kruna, a 1915.

bolesti“. (Za bolju prehranu radnika! Aprovizacionu politiku treba voditi u zaštitu siromašnog naroda!, *Glas slobode*, VIII, br. 39, Sarajevo 22. 5. 1918, 1).

⁷⁹ Izvještaj uprave Glavnog radničkog saveza za Bosnu i Hercegovinu za godine 1914, 1915, 1916, 1917. i 1918. zaključnom Kongresu Glavnog radničkog saveza u Slav. Brodu, *Glas slobode*, IX, br. 86, Sarajevo 15. 4. 1919, 3–4.

⁸⁰ Grupa autora, *Istorija Saveza komunista BiH*, 64–65.

⁸¹ Neposredna trgovina Bosne i Hercegovine sa inozemstvom izvan Austro-Ugarske monarhije i prije Prvog svjetskog rata bila je neznatna, osim velikog izvoza drveta, koji je direktno išao u Italiju, Francusku, pa čak i Afriku. Također se izvozilo nešto duhana, šljiva i čilima neposredno preko granica zajedničkog carinskog područja. Kod uvoza Bosna i Hercegovine bila je upućena na Austriju i Ugarsku. Gotovo sav bosanskohercegovački uvoz poticao je iz ovih država ili je išao uz njihovo posredstvo. Čitav neposredni promet sa drugim državama, prema nekim procjenama, iznosio je svega 3% od ukupne spoljne trgovine Bosne i Hercegovine. (Spoljašnja trgovina Bosne i Hercegovine, *Bosanski Lloyd*, II, br. 1, Sarajevo 1. 1. 1920, 8; Lj. Kosier, *Jugoslovenska privreda*, 114).

⁸² *Glasnik zakona i naredaba za 1914*, 511–516.

godine 176,000.000 kruna, od čega je na uvoz otpadalo 65,81 %, a na izvoz 34,19 %. Narednih ratnih godina taj odnos bio je još gori.⁸³

Porezni tereti tokom rata pogađali su sve privredne grane. Finansijska vlast u Sarajevu neposredno prije rata povećala je poreznu podlogu, zahvativši tako vrlo duboko najšire krugove privrednih klasa. Ratne prilike izazvale su strožiji fiskalni duh, koji se najviše osjećao kod tečevinskog poreza zbog njegove elastičnosti, tj. mogućnosti njegova mjenjanja svake godine. Tokom rata zabilježen je progresivni rast tečevinskog poreza.⁸⁴ Slično je bilo i sa direktnim porezom. Na jednog stanovnika 1910. godine dolazilo je 7,86 K direktnog poreza, a 1916. i 1917. godine 13,60 K. Privredni svijet u Bosni i Hercegovini posebno teško je pogodilo uvođenje poreza na ratnu dobit, koji se morao platiti retroaktivno za period od izbijanja rata do uključivo 1917. godine. Kao osnova pri određivanju ovoga poreza za privredne subjekte, poslužio je prosjek dobiti u posljednjih pet mirnodopskih godina, a za pojedinca dobit ostvarena u 1913. godini. Prema toj osnovi domaća preduzeća plaćala su porez na ratnu dobit prema sljedećem omjeru: 5 % na dobit 5–10 % od uložene glavnice, za svakih daljih 5 % dobiti u odnosu na uloženu glavicu porez je rastao za 5 %, ali nije mogao biti veći od 35 % od stečene dobiti. Preduzeća koja su bili u rukama stranaca plaćala su za dobit od 200.000 K po 20 % od toga, od 200.000 do 400.000 kruna dobiti 25 %, ali porez nije mogao biti veći od 40 % od iznosa dobitka. Navedeni porezi su se zahvaljujući dobrom fiskalnom aparatu u najvećoj mjeri i ubirali.⁸⁵

⁸³ ABH, TKBiH, K–1, omot br. 1. *Privredna politika Austro–Ugarske monarhije u Bosni i Hercegovini*

⁸⁴ U 1913. godini ubrano je tečevinskog poreza 1,800.000 K, 1914. (2,000.000), 1915. (2,600.000), 1916. (3,100.000), 1917. (4–5,000.000) i 1918. godine 5–6,000.000 K. (ABH, TKBiH, K–2. *Predstavka trgovačke i obrtničke komore u Sarajevu gospodinu Ministru Finansija glede zakona o porezu na ratne dobitke*).

⁸⁵ ABH, FTOK, K–1, omot br. 11. *Privredna politika Austro–Ugarske monarhije u BiH*; ABHS, FTOK, K–2. *Predstavka trgovačke i obrtničke komore u Sarajevu*

Novčana potraživanja Bosne i Hercegovine prema austrougarskom vojnom eraru po završetku rata bila su velika.⁸⁶ Ukupna ratna šteta u Bosni i Hercegovini procijenjena je na oko 2,500.000.000 zlatnih franaka.⁸⁷

Zaključak

Prvi svjetski rat izmjenio je iz osnova ekonomski život u Bosni i Hercegovini. Nakon objave rata uvedeno je ratno stanje, sprovedena vojna mobilizacija i suspendiranje političkih sloboda. Zaveden je vojni režim koji je ukinuo veliki broj mirnodopskih, a

gospodinu Ministru Finansija glede zakona o porezu na ratne dobitke; Zapisnik redovite XXII. plenarne sjednice Trgovačke i obrtničke komore za Bosnu i Hercegovinu, držane 29. i 30. aprila 1918. u dvorani komore u Sarajevu, Sarajevo, 1918., 33–42; Glasnik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu, Godina 1917, Sarajevo 1917, 307–326; Božo, Madžar, „Djelatnost Trgovačke i obrtničke komore za Bosnu i Hercegovinu od osnivanja 1909. do kraja austrougarske uprave“, Glasnik arhivâ i Društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine, God. XII–XIII, Knj. XII–XIII, Sarajevo 1972–73, 233–234; S. Užičanin, Industrija u Bosni i Hercegovini u vrijeme Prvog svjetskog rata, 261–262.

⁸⁶ Samo za kreditiranje vožnje i oštetu inventara na bosanskohercegovačkim zemaljskim i privatnim željeznicama vojni erar ostao je dužan 9,711.575 K i 35 helera. Bosanskom šumsko–industrijskom preduzeću iz Drvara za građevine duž željeznice Jajce–Mlinište i Prijedor–Ljubija vojska je dugovala oko 800.000 K. Iz rudnika u Ljubiji od oktobra 1916. do kraja juna 1918. godine vojna uprava je otpremila 3,732.865 q željezne rude, za koju je trebala platiti oštetu (Bruchzins) od 50 helera za 100 kg, dakle, 1,866.432 K i 50 helera. Samo po ovim osnovama bosanskohercegovački erar bio je oštećen za 12,378.007 K i 85 helera. (ABH, TKBiH, K–2. Генерални консул Черовић Краљевском Министарству спољних послова (Консуларно–трговачко одељење) у Београду, бр. 5685/21, Беч, 10. јуна 1921).

⁸⁷ Iljas Hadžibegović, Mustafa Imamović, Bosna i Hercegovina u vrijeme austrougarske vladavine, u: Grupa autora, *Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata*, Sarajevo 1998, 288. Prema procjeni finansijske delagacije Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca na konferenciji mira u Parizu, ukupna materijalna šteta tokom Prvog svjetskog rata u Bosni i Hercegovini iznosila je minimalno 1,790.000.000 i maksimalno 3,100.000.000 (u tekstu nisu navedene novčane jedinice, op. a.). (Andrej Mitrović, *Jugoslavija na konferenciji mira 1919–1920*, Beograd 1969, 217).

uveo vojne zakone, koji su, između ostalog, diktirali privrednu aktivnost zemlje. Naročiti poremećaj u privrednom životu zemlje stvarala je bezobzirna rekvizicija radne snage, kao i militarizacija i rasipničko vođenje preduzeća, nedostatak sirovina, rezervnih dijelova, transporta, finansijskog kapitala, prekinute trgovinske i poslovne veze, oslabljeno domaće tržište i velika poreska opterećenja.

Pad poljoprivredne proizvodnje i nemogućnost nabavke dovoljnih količina žitarica imali su za posljedicu pojavu gladi, naročito u pasivnim dijelovima zemlje. Zbog prisilnog limitiranja proizvodnje i rada, a također i ograničenja izvoza u većini industrijskih preduzeća došlo je do pada, a u određenom broju tvornica i do zamiranja proizvodnje. Ipak, pojedine grane ekstraktivne industrije, naročito rudnici metala i uglja, zbog vojnih potreba, uspjele su održati proizvodnju na predratnom nivou, pa čak je i povećati. Prerađivačka industrija, pak, izuzev nekih grana prehrambene industrije, smanjila je proizvodnju ispod polovine svojih mogućnosti.

Prilagođavanje željezničkog saobraćaja ratnim potrebama otežavalo je promet robe i sirovina i otežavalo poslovnu aktivnost privrednicima. Poseban utjecaj na privrednu aktivnost u zemlji imao je nedostatak finansijskog kapitala. Prekid finansijskih tokova i priliva svježeg kapitala te besparica u potpunosti su umrtvili privredni život. Tome su pogodovali i pojačani poreski nameti koji su uvedeni odmah na početku rata.

Svojim djejtvom i posljedicima rat je, na jednoj strani, razorio privredu, a na drugoj otežao njenu obnovu. Razaranje je izvršeno na način da su dijelovi industrijskih postrojenja bili porušeni, neki opljačkani i popaljeni, putevi, željeznice, fabrike, stoka na najrasipničkiji način upotrebljavani, a nisu obnavljani. Posljedica toga bila je ili potpuno odsustvo nekih sredstava za rad, ili njihova nesposobnost da poslijeratnu produktivnost rada održe na

predratnom nivou. Potpuno ili djelimično upropaštavanje proizvodnih sredstava imalo je dalekosežne posljedice na privrednu aktivnost u postratnom periodu.

ECONOMIC CONDITIONS IN BOSNIA AND HERZEGOVINA DURING THE WORLD WAR ONE

Summary

World War One changed the basics of the economic life in Bosnia and Herzegovina. After the declaration of war, the martial law was brought to power, military mobilization was conducted and political freedoms were suspended. Military regime that repealed a number of peacetime laws, and enacted military laws was implemented. Among others, they dictated economic activities of the country. Special disorder to the economic life was created by the unscrupulous requisition of the work power, militarization and wasting of enterprise management, lack of raw material, spare parts, transportation, monetary capital, cutting of trading and business links, weakening of the domestic market and grave taxation burdens. Agricultural production downfall as well as the inability of ample crops' procurement led to appearance of famine, especially in the depressed areas of the country. As a result of the forced limitation of the production and work, plus the limits in the field of export, for the majority of the industrial enterprises caused the decrease and somewhere the complete stop to production. Still, certain branches of extraction industry, like mines of ores and coal, operating for the needs of military managed to withstand production at the pre-war level, even increase it. Manufacture, on the other hand, except for

some branches of food industry, decreased their production under the half of their capacities.

Adjustment of the railway traffic to the needs of war made transportation of goods and raw materials hard, and hampered business activities of the entrepreneurs. Special influence on the economic activity in the country was made by the lack of monetary capital. Stoppage of financial activities, influx of the fresh capital and lack of money brought to end the economic life. Increased taxation levies that were introduced at the very beginning of the war served that fact.

By its actions and ramifications, the war, on one hand, destroyed economy, and on the other hand, lingered its renewal. Devastation was done in such a way to bring to the ground parts of industrial complexes, while others were looted and burnt, as it was the case with roads, railways, factories, cattle, etc., all of which were indiscriminately used, never replenished. The consequence was complete lack of some means of production or their inability to serve the purpose of having the post-war production at the level of the pre-war production. Complete or partial devastation of means of production had, in the long run, far fetching consequences on the economic activity in the post-war period.

UDK 94

ISSN 2303-7539

**DRUŠTVO HISTORIČARA TUZLANSKOG KANTONA
ODSJEK ZA HISTORIJU FILOZOFSKOG FAKULTETA
UNIVERZITETA U TUZLI**

HISTORIJSKA MISAO HISTORICAL THOUGHT

2

HISTORIJSKA MISAO, GOD. II, BR. 2, 1-305, TUZLA, 2016.